

Broeder Jakob en dokter Grijzenbaard: voorlopers van de moderne chirurgie

Jan Bouckaert

Twee figuren uit de 17de eeuw hebben zich verdienstelijk gemaakt door vanuit de niet-academische wereld, dankzij hun ruime praktijkervaring en hun koppig doorzettingsvermogen, en niettegenstaande veel mislukkingen, chirurgische basistechnieken te ontwikkelen, waarop de moderne chirurgie gebaseerd is. Zij bewogen zich echter op de grens van het charlatanisme, zodat hun verdiensten na hun dood gedurende lange tijd werden vergeten. Anderzijds bleef hun gedachtenis wel in de volksmond en in de folklore voortleven. De beide bekende volksliederen "Broeder Jakob" en "Dokter Grijzenbaard" in meerdere Europese talen, zijn daarvan getuige.

Recentelijk worden beider verdiensten echter meer en meer gewaardeerd vanuit historisch en medisch standpunt. Het gaat om twee historische figuren, Jacques Beaulieu uit Frankrijk, die zich Frère Jacques of Broeder Jakob liet noemen, en Johannes Andreas Eisenbart, alias Doktor Eisenbart, in het Nederlands gekend als Dokter Grijzenbaard.

Ziehier de tekst van beide liederen. Het lied over Doktor Eisenbart behoorde tot het Duitse Studentenliedboek:

1. Broeder Jakob (bis)
slaapt gij nog (bis)
hoort de klokken luiden (bis)
bim bam bom. (bis)

In het Frans:

Frère Jacques (bis)
Dormez vous (bis)
Sonnez les matines (bis)
bim bam bom. (bis)

In het Engels:

Brother John (bis)
Are you sleeping (bis)
Ring the bell for matins (bis)
ding ding dong. (bis)

2. Ik ben de dokter Grijzenbaard Wieze, wieze, wies, bom-bom
 Ik genees de zieken aller aard Wieze, wieze, wies, bom-bom
 Ik kan maken dat de dove gaat
 En dat de lamme mij verstaat.

Refrein:

Li-rom, la-rom lepelsteel
 Wieze, wieze, wies, bom-bom
 Victoria, victoria, wieze, wieze, wies, bom-bom
 Fal-le-ra vic-dom

Den Hannenuit van Daedeldum, wieze .....
 Gaf ik een heel pond opium, wieze .....
 Hij is daarvan in slaap geraakt
 En tot nu toe nog niet ontwaakt.
 Ref.

Den goeden hoofdman Van der Vorst, wieze .....
 Nam ik drie bommen uit zijn borst, wieze .....
 Hij stierf ervan op korten tijd
 Maar ook, hij was zijn schelmen kwijt.
 Ref.

Te Brussel had ik een kalant, wieze .....
 Die klaagde van een hollen tand, wieze .....
 Ik schoot hem uit met mijn geweer
 Nu klaagt hij van geen tandpijn meer.
 Ref.

Ik geef zelfs brillen voor 't gehoor, wieze .....
 Echt glas, ik sta daar borge voor, wieze .....
 Dat mijne kunst effecten doet,
 Dit zweer ik bij mijn doktershoed.
 Ref.

De levensloop van Broeder Jakob en Doktor Grijzenbaard was een afspiegeling van de woelige tijden waarin zij leefden.

Jacques Beaulieu (afb. 1) werd in 1651 geboren in een gehucht, genaamd Beaulot of Beaulieu, in de streek van Besançon (Franche-Comté) in een arm boerengezin, dat bittere armoede kende. Toch zou hij een elementaire kennis van lezen en schrijven gekregen hebben. Om den brode werd hij op 16-jarige leeftijd soldenier in een van de legers die in Spanje vochten. Wegens ziekte verbleef hij een tijd in een hospitaal en hij zou tijdens zijn herstel geholpen hebben in de ziekenzorg. Wellicht zou aldus bij hem de interesse voor zijn latere werk ontstaan zijn.

Afb. 1: Portret van Jacques Beaulieu met operatiemes in de hand

Wegens zijn afkomst kon hij geen officier worden en hij verliet daarom na enkele jaren het leger om in de leer te gaan bij een rondreizende Italiaanse 'steensnijder' of lithotomist, tevens breuksnijder. Deze leermeester, Paolini genaamd, was misschien een nazaat van de vermaarde steensnijdersfamilie Paolo di Colle, die in de vorige eeuw in Noord-Italië bedrijvig was.

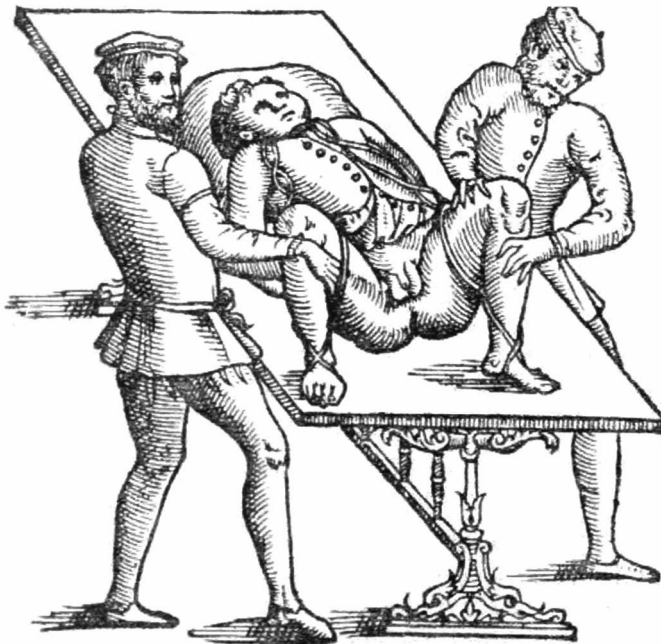
Na een vijftal jaren noemde hij zich "hernieur" en "inciseur de la pierre", wat breuk- en steensnijder betekent. Hij trok zelfstandig rond en was daarbij omringd door een groep artiesten, clowns en marktkramers, om zijn kunde met de nodige publiciteit tentoon te spreiden. Er werd geopereerd op een keukentafel of op een kar midden op het dorpsplein voor een grote menigte. De patiënt werd met brandewijn gekalmeerd en tijdens de "operatie" werd zijn mond met een kussen bedekt om zijn geschreeuw te onderdrukken (afb. 2). Vermoedelijk wordt op dit schilderij een keisnijding voorgesteld (zie ook afb. 8).

Hij verwierf vlug een grote faam in Bourgondië - vandaar zijn bijnaam 'Bourgondische monnik' - nadat hij een monnikspij aantrok en zich 'Frère Jacques' liet noemen. Dit maakte hem wat mysterieus en gaf hem een soort goddelijke bescherming, waardoor zijn mislukkingen hem minder zwaar werden aangerekend. Vanaf die periode zou ook het lied over hem ontstaan zijn en volgens sommigen zou het verspreid zijn over Europa via de pelgrimswegen naar Compostella. Zijn bekendheid nam nog toe toen hij in 1697 naar Parijs geroepen werd.

Hij speelde hoog spel toen hij het waagde iemand uit de omgeving van de Zonnekoning van een blaassteen te opereren. De ingreep was

Afb. 2: Schilderij met operatie door kwakzalver

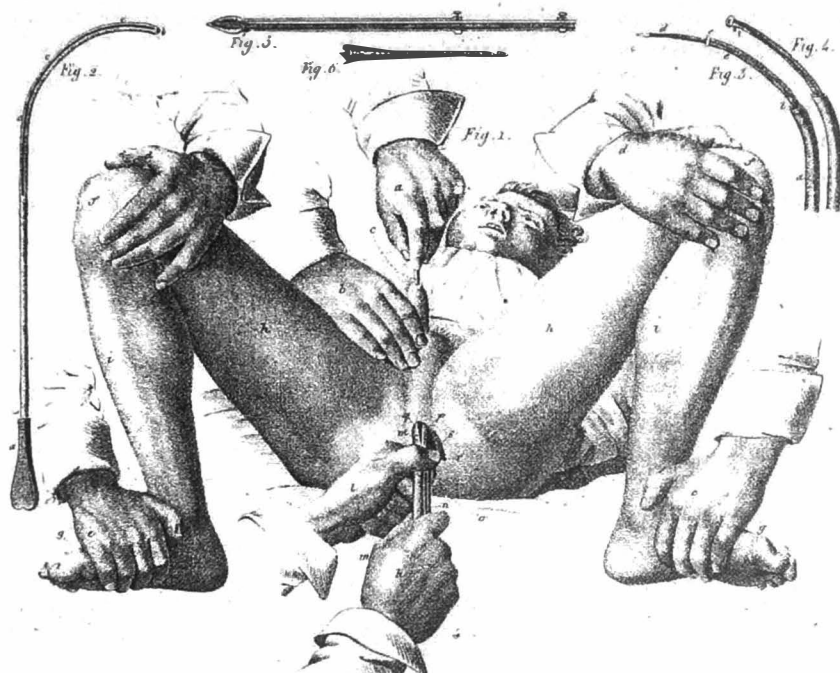
Afb. 3: Klassieke lithotomie-houding

een succes. De patiënt genas zeer goed en kon reeds na drie dagen in de tuinen van het kasteel van Fontainebleau rondwandelen. Hij leefde nog twee jaar, weliswaar met een urinefistel!

Broeder Jakob had een eigen techniek ontwikkeld, waarbij hij wel langs perineale weg insneed, d.w.z. in de bilnaad of het gebied tussen anus en balzak bij de man en tussen anus en schede bij de vrouw. Dat gebeurde op basis van de eeuwenoude techniek volgens Celsus uit de 1ste eeuw van onze tijdrekening (afb. 3), maar iets meer zijdelings door de bekkendamspieren met minder fistelvorming en incontinentie tot gevolg dan met de klassieke methode (afb. 4). Door het gebruik van kleine instrumenten (apparatus minor) veroorzaakte hij minder weefselbeschadiging, maar toch nog veel bloedingen, dikwijls met dodelijke afloop. Het was pas in 1723 dat de Engelsman Cheselden een variante van de methode van Frère Jacques beschreef en hierbij benadrukte dat meer aandacht aan de bloedstelping besteed moest worden. Hij kon een reeks van 213 patiënten voorleggen met slechts 20 doden. Dit was revolutionair, want bij Jacques stierven nog 25 op 60 patiënten!

Na een sterfgeval van een maarschalk moest Frère Jacques 's nachts Parijs ontvluchten, toen de gevestigde artsen tegen hem beschuldigingen inbrachten. Zij waren zelf echter tot niet veel beters in staat en konden enkel aderlatingen en lavementen aanbieden aan mensen met blaasstenen! Hij kwam echter na enkele tijd terug en kon zijn werk voortzetten, klaarblijkelijk met meer succes dankzij de verfijning van

Afb. 4: Laterale perineale lithotomie of laterale steensnede

zijn techniek. Hij zou in totaal 4.500 lithotomieën en 3.000 herniotomieën verricht hebben in zijn leven. Hij trok zich op 59-jarige leeftijd welgesteld terug, maar bleef armen en zieken verder financieel steunen tot aan zijn dood in 1714.

Zijn bekendheid reikte tot ver over de Franse grenzen in heel Europa. In de meeste grote steden was opereren toegestaan in een ziekenhuis of een daartoe opgetrokken amfitheater, onder toezicht van een commissie, meestal bestaande uit leden van de magistratuur en van de chirurgijngilde. De nazorg gebeurde door de plaatselijke chirurgijns of stadsdokters. Hij was ook actief in ons land (Brugge, Gent, Antwerpen) en in Nederland, alwaar zijn techniek in academische middens werd gepromoveerd door Johannes Rau, de latere professor anatomie in Leiden. Uit die tijd zijn meerdere portretten van hem bekend (afb. 5).

De aangehaalde techniek bleef nog in gebruik tot in de jaren 1920, terwijl vanaf begin 1800, om het snijden te vermijden, de steenextractie via de urethra of urinebuis ontwikkeld werd, de zogenaamde transurethrale extractie of lithotritie. Deze gebeurde door middel van grijptangen, nadat grote stenen eerst in de blaas mechanisch verbrijzeld werden. De grote verdienste van Broeder Jakob, een gewone boerenzoon zonder enige basisopleiding, is zijn doorzettingsvermogen geweest en zijn verfijning van de lithotomie-techniek. Volgens de legende zouden de Parijse gevestigde artsen zijn grafschrift hebben laten verwijderen en zijn naam uit alle medische registers geschrapt

Afb. 5: Broeder Jakob bij het verwijderen van een blaassteen

hebben, om hem aan de vergetelheid prijs te geven. Dat is echter slechts ten dele tijdelijk gelukt.

De tweede figuur, Johannes Andreas Eisenbart (afb. 6), was een gelijkaardige rondreizende operator, die in de streek rond Hannover en Magdeburg bedrijvig was. Hoewel bekend als charlatan en wonderdoener, kon hij toch een gewisse technische vooruitgang boeken, vooral op het gebied van liesbreukoperaties of herniotomieën, dankzij een zekere logische redenering en doorzettingsvermogen. In de recente literatuur wordt soms nog aan zijn verdiensten getwijfeld, maar vandaag de dag erkennen de meesten toch zijn waarde voor de wetenschap in het algemeen en de chirurgie in het bijzonder.

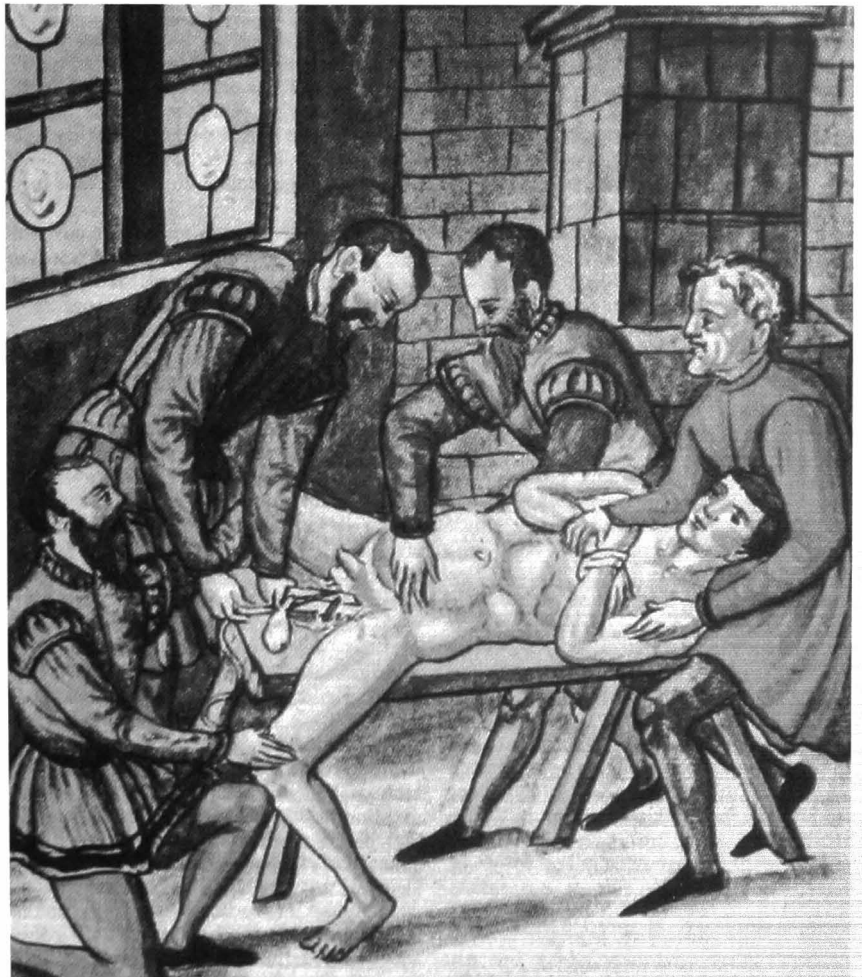
Eisenbart werd geboren in 1661 of 1663 in de streek van Bamberg, Zuid-Duitsland, volgens sommige bronnen als zoon van een chirurg-

Afb. 6: Standbeeld van dokter Eisenbart

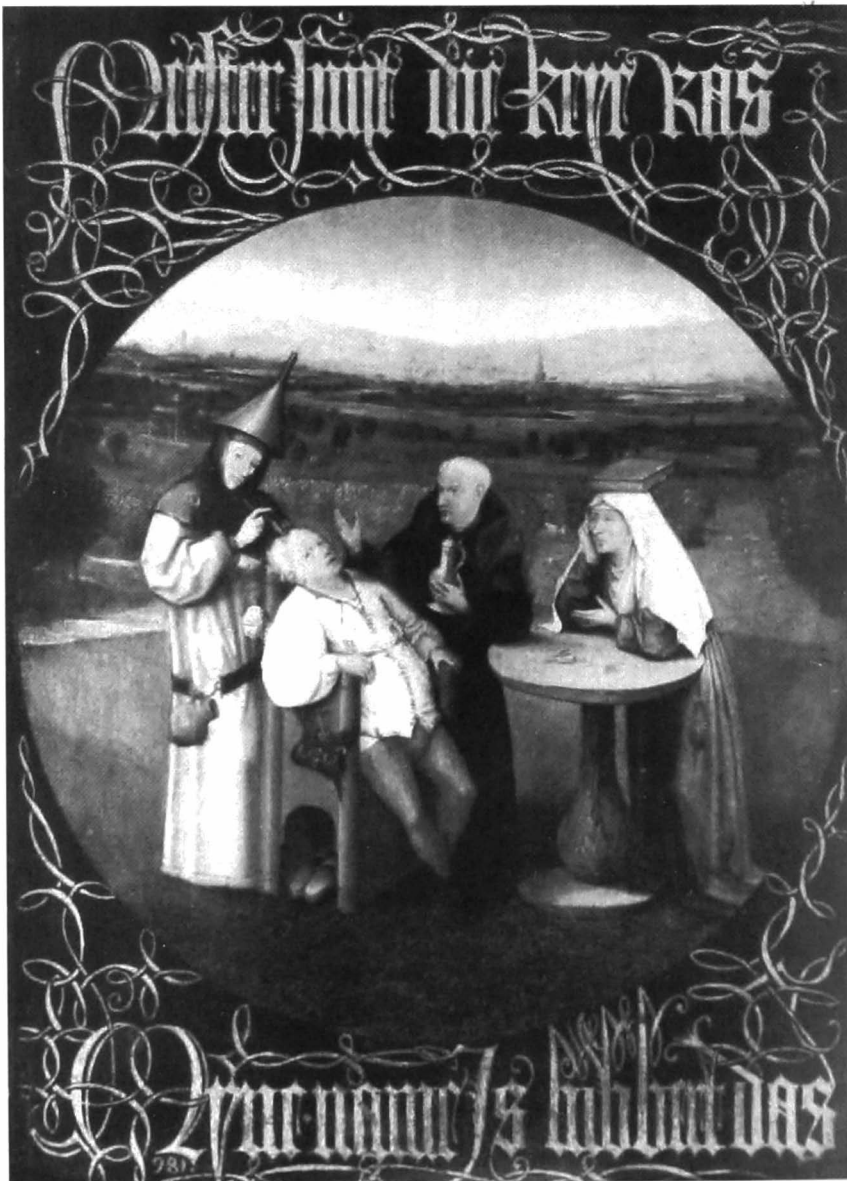
gijn. Hij ging gedurende een tiental jaar in de leer bij een oogmeester, breuk- en steensnijder. Daarna werd hij eerst 'Wundarzt' bij hertog Friedrich van Sachsen-Gotha-Altenburg om de gekwetsten van de talrijke conflicten te verzorgen. Hij verkreeg tevens het privilege om in het vorstendom te opereren op alle markten als oogmeester (oculist), breuk- en steensnijder. Rond die tijd eigende hij zich onrechtmatig de titel van 'Doktor' toe, wat hem ook meer prestige gaf en waardoor hij verder bekend zal blijven. Hij kreeg eveneens de toelating om bepaalde medicijnen te verkopen, zoals oogwater en wondzalf.

Evenals Jacques Beaulieu streefde hij, naast het gewone succes en winstbejag, er ook naar om zijn technieken te verbeteren. Dat was vooral het geval voor de liesbreukoperaties of herniotomieën, waarbij hij de breukzak opspoorde en afbond of dichtbrandde. Dit was in tegenstelling met de klassieke methode, waarbij meestal tegelijkertijd een castratie werd uitgevoerd, behalve bij koningen en vooraanstaande personen (afb. 7). Sommige chirurgen kwamen zijn ingrepen vol-

Afb. 7: Klassieke herniotomie

gen, schreven erover vol lof en namen zelfs de bewuste techniek over. Eén van hen was Heister, die het eerste Duitse werk over chirurgie schreef en algemeen beschouwd wordt als een van de 'vaders' van de Duitse chirurgie. Zo blijkt eens te meer dat officiële artsen konden leren van zogenaamde kwakzalvers, waarop de meesten zeer minachtend neerkeken! Meerdere ingrepen werden aldus door ooggetuigen uitvoerig beschreven, zoals een liesbreukoperatie bij een kind, waarbij hij niet alleen de breukzak dichtbrandde zoals gebruikelijk, maar ook afbond met een blijvend succes, de wegname van een groot kaakgezwel, enz. Hij deed ook staaroperaties en natuurlijk talrijke lithotomieën, meestal met bevredigende overlevingscijfers. Hij zou ook schedelboringen of trepanaties hebben verricht, maar vermoedelijk ging het hier om de zogenaamde "keisnijding" (afb. 2 en 8), waarbij

Afb. 8: Keisnijding door Jeroen Bosch

een kei of steen uit het hoofd van mensen met hoofdpijn of meer nog bij geesteszieken werd gehaald (deze was natuurlijk stiekem door een handlanger aangereikt!).

Uiteraard had hij zoals Broeder Jakob een hele troep marskramers, waaronder goochelaars en koorddansers, rond zich verzameld. Deze moesten de aandacht trekken, terwijl muzikanten de aandacht moesten afleiden van de operatie! Hierbij toonde hij zich een uitstekend organisator en runde hij zijn zaak als een echte ondernemer. Er moest voor veel gezorgd worden: drukwerk voor vlugschriften en aanplakbiljetten, kostuums voor hemzelf en zijn helpers, eten en verblijf, podium en tent, chirurgisch materiaal, geneesmiddelen en wonderzalven. Dankzij zijn goed georganiseerde reclame en technische vaardigheden werd hij weldra een welgesteld en geëerd man, die op meerdere plaatsen talrijke bezittingen verwierf.

Eisenbart was baanbrekend omdat hij schriftelijke verslagen van zijn operaties bijhield. Dat kwam hem goed van pas in geval van mislukkingen. Hij reisde eveneens door heel het toenmalige Duitsland, meestal in protestantse gebieden. Men vindt sporen van hem in Weimar, Erfurt, waar hij het burgerschap verwierf, Dresden, Leipzig, Magdeburg, Kassel en Berlijn. Ook in de rest van Europa was hij bedrijvig, onder andere in Nederland en Zwitserland, misschien ook in Italië en Frankrijk.

Ten slotte werd hij hofoculist aan het Hof van Pruisen, nadat hij met zijn wonderzalf een hogere officier van een oogaandoening genezen had. Het aantreden van Friedrich Wilhelm I, de 'Soldatenkoning', bracht echter een sombere en spaarzame tijd en veel oorlogen met zich, zodat het werk van onze wonderdokter achteruitging. Daarenboven leed hij vanaf 1726 aan jichtaanvallen, die hem meer en meer tijdelijk 'werkonbekwaam' maakten. Hij stierf ten slotte aan een hersentrombose of -bloeding op 11 november 1727 te Minden (bij Hannover), nadat hij voordien reeds verlamningsverschijnselen had vertoond. Hiermee eindigde zijn onrustige tocht.

Behalve in het spotliedje werd hij na zijn dood helaas vlug vergeten en zeker in wetenschappelijk opzicht werd aan zijn verdiensten volledig voorbijgegaan. Dat veranderde op het einde van de 19de eeuw, toen een achterkleinzoon zijn verwaarloosde grafsteen terugvond in Magdeburg. Daarop werd een standbeeld met fontein te zijner eer opgericht (afb. 5). Nadien werd aan het stadhuis een reliëf aangebracht met de dokter aan de ene kant en vier hulpzoekenden aan de andere kant: een in een karretje met beide benen geamputeerd, een met een houten been en een kruk, een oude vrouw steunend op een stok met een kindje aan de hand (afb. 9).

Afb. 9: Reliëf aan het stadhuis in Magdeburg

Recentelijk wordt echter meer en meer erkend dat hij, evenals Broeder Jakob, meer was dan een van de vele rondreizende kwakzalvers, die meer goed dan kwaad deden en de mensen meestal bij de neus namen. De uitgifte in 1977 van een postzegel door de Deutsche Bundespost (Yvert & Tellier nr 800) was reeds een teken hiervan. In het basiswerk over de geschiedenis van de chirurgie door Rüster in 1986 wordt bevestigd dat hij, in tegenstelling met de klassiek geschoolde artsen, die enkel theoretische kennis verwierven in hun opleiding, praktische kennis door ervaring opdeed en zo de basis heeft gelegd voor de moderne chirurgie. Het hoofdstuk over Broeder Jakob en Doktor Eisenbart in het reeds aangehaalde werk van Heister wordt trouwens getiteld "Die Wende" of de ommekeer!

De postzegel (afb.10) toont een goed geklede figuur met pruik, die op een podium staat en in de rechterhand een scherp voorwerp (een lithotomiemes of een incisiemes voor staar) omhoog houdt. Tegenover hem zit een patiënt, waarvan het hoofd door een helper wordt gefixeerd: het gaat hier om een staaroperatie, waarbij de vertroebelde lens door incisie met een scherp mes wordt verwijderd. Aan de wand hangen twee instrumenten. Het eerste is een zaag om amputaties te verrichten: de man met houten beenstomp op de voorgrond heeft waarschijnlijk deze ingreep ondergaan. Het andere instrument is een tang voor tandextractie, wat een veel uitgevoerde handeling was, omdat er geen preventieve tandheelkunde bestond. De dokter verricht zijn ingrepen op een podium met links op de voorgrond een trommelaar, die de mensen bijeenroept en de faam van de dokter verkondigt. Hij moet ook het geschreeuw van de patiënten overtreffen, die zonder verdoving worden behandeld! Op de voorgrond staat een man met zijn rechterhand in een draagdoek, mogelijk na behandeling van een breuk, evenals een moeder met kind, die wachten op een raadpleging en mogelijke behandeling.

Afb. 10: Postzegel Eisenbart

Wegbereiders uit de 16de en 17de eeuw

Wij mogen niet uit het oog verliezen dat een lange weg afgelegd moest worden om de huidige chirurgische mogelijkheden te bereiken. Vooral als we weten dat academisch gevormde artsen meestal slechts een theoretische kennis bezaten over de menselijke anatomie en dat hun therapeutisch arsenaal zich beperkte tot aderlaten, purgen en lavementen zetten of clysteren. Daarenboven lieten ze deze handelingen dan nog meestal door anderen uitvoeren, zoals barbiers en rondreizende chirurgijns. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de chirurgie door deze laatsten vooruitgang kon boeken. Naast onze beide heren zijn enkele belangrijke figuren uit de 16de en 17de eeuw bekend gebleven, zoals Ambroise Paré in Frankrijk en Fabry von Hilden (beter gekend onder zijn Latijnse naam: Fabricius Hildanus) in Duitstalig gebied.

Ambroise Paré (1510- 1590), de vader van de Franse chirurgie, was een zeer grote uitblinker op dit gebied. Hij genoot slechts een beperkte opleiding, maar deed een zeer grote ervaring op bij de verzorging van oorlogswonden op de slagvelden in dienst van Richelieu en Lodewijk XIV. Hij redde veel levens door tijdige amputatie van ledematen, vooraleer dodelijk gangreen optrad. Hij is vooral bekend voor zijn levenswerk "Dix Livres de Chirurgie, avec Le Magasin nécessaire à icelle", uitgegeven in 1564 te Parijs. Dit schitterende werk werd in meerdere talen vertaald, ook in het Nederlands (door de naar Nederland uitgeweken Gentenaar Carel Baeten) en bevat de beschrijving van voor zijn tijd vooruitstrevende technieken en zelfgemaakte instrumenten. Jammer genoeg werd hij niet door de echte dokters geaccepteerd en ging na zijn dood de Franse chirurgie opnieuw achteruit. Zijn boeken bleven echter gedurende lange tijd een bestseller voor barbiers en chirurgijnen!

Fabricius Hildanus (1560-1634) ging na zijn lagere schoolopleiding in de leer bij een rondreizende barbier-chirurgijn. Hij was technisch zeer onderlegd en zou een deel van zijn vaardigheden geleerd hebben van zijn echtgenote, die een zeer bekwame vroedvrouw was. In zijn basiswerk over chirurgie beschreef hij uitvoerig amputaties van de onderste ledematen. Hij gebruikt hierbij moderne technieken door namelijk, in tegenstelling tot zijn collega's, de amputatie in gezond weefsel uit te voeren en een "garrot" of klemband erboven aan te leggen om bloedverlies tijdens de ingreep te beperken. Hij was tevens uitvinder van verschillende instrumenten en technische hulpmiddelen, zoals een haak om een draad in de diepte rond een bloedvat aan te brengen vooraleer een tumor te verwijderen.

Beiden illustreren ten volle dat de chirurgie in die periode slechts vooruitgang kon boeken door weinig gevormde, maar technisch zeer

vaardige mensen. Die konden door ervaring bereiken waartoe anderen door hun studie helaas niet in staat waren!

Besluit

De beide besproken figuren behoren tot de laatste, grote, barokke, rondreizende chirurgen, die dankzij een goede technische vaardigheid en een groot organisatorisch talent de voorbereiders van de moderne chirurgie zijn geweest en die een nieuw begin hebben aangekondigd. In tegenstelling tot de klassiek geschoolde artsen, die enkel theoretische kennis verwierven in hun opleiding en als therapie in die tijd nog steeds aderlatingen en lavementen als voornaamste middelen gebruikten en die trouwens meestal door anderen lieten uitvoeren, hebben manuele werkers als chirurgijns, barbiers, steen- en breuksnijders door hun uitgebreide praktische ervaring en vindingrijkheid de basis voor de echte chirurgie gelegd. Dat werd toentertijd door de bevolking en soms door de autoriteiten erkend, maar later vergeten. Het is dus belangrijk dat hun nagedachtenis niet alleen in volksliederen, maar ook in de medische historische literatuur blijft voortleven! Een gunstig teken zijn de talrijke verwijzingen, zowel naar Eisenbart als naar Jakob, die op internet te vinden zijn, en waarvan we er een paar vermelden.

Bibliografie

- Bouckaert J. (2001), *Eerbetoon aan Dokter Grijzenbaard, alias Doktor Eisenbart*, Kwartaalblad voor Themafilie 36, p. 52-54.
- Goossens N., *Broeder Jacob*, Liber Amicorum R.A.Blondeau; p. 137-142.
- Haeger K. (1988), *The Illustrated History of Surgery*, Edit. Harold Starke, London p. 146 en vlg. over Jacques Beaulieu.
- Rüster D. (1986), *Alte Chirurgie: Legende und Wirklichkeit*, Deutscher Aertzte-Verlag Köln, p.163 en vlg. over Jacques Beaulieu en p. 182 en vlg. over Eisenbart.
- Vanhee R. (1990), *Geschiedenis van de Heelkunde in Vlaanderen*, Gemeentekrediet; Brussel
- Duitse Dienst voor Toerisme Brussel, Documentatie over Magdeburg.
www.uni-regensburg.de. Medische Faculteit. Wer war Doktor Eisenbarth wirklich? (aan de hand van een toneelstuk van, H. Müller, december 2002
www.cancoillotte.net